

MODERN CIVILIZATIONAL TERMS IN ARABIC: HISTORY, SCHOLARS, AND STANDARDIZATION CHALLENGES

M.A.Khashimova¹

Mas'ul muallif: Khashimova Mokhira Abdusatarovna, Senior Teacher, Department of Pedagogy and Languages Tashkent University of Humanities.

Accepted: 08 Avgust 2026

Published: 08 Avgust 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Khashimova, M. A. MODERN CIVILIZATIONAL TERMS IN ARABIC: HISTORY, SCHOLARS, AND STANDARDIZATION CHALLENGES / M. A. Khashimova // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 7, № 1. — B. 380–383.

1. Senior Teacher, Department of Pedagogy and Languages Tashkent University of Humanities

Abstract. This article explores the history and current state of modern civilizational terms in Arabic, focusing on early scholars like Ismā'il Mazhar and Aḥmad 'Isā, and the critical role of 19th–20th century translators. It highlights a persistent issue: terminological variation across Arab countries, where concepts like «thermos», «microphone», and «pressure cooker» are rendered differently in Egypt, Iraq, Syria, and Morocco. Drawing on dictionaries from the Cairo, Baghdad, Damascus, and Moroccan academies, as well as the «Unified Arabic Dictionary» project, the article reviews ongoing unification efforts. It concludes that despite regional diversity and institutional competition, collaborative initiatives and specialized dictionaries are gradually improving terminological coherence in the Arab world.

Keywords: civilizational terms, Arabic, standardization, terminology, translation, lexicography.

СОВРЕМЕННЫЕ ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ ТЕРМИНЫ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ: ИСТОРИЯ, ИССЛЕДОВАТЕЛИ И ПРОБЛЕМЫ УНИФИКАЦИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается история и современное состояние цивилизационных терминов в арабском языке, освещается вклад таких учёных, как Исма'ил Мазхар и Ахмад 'Иса, а также роль переводчиков XIX–XX веков. Выявлена основная проблема: отсутствие унификации терминов в арабских странах, где такие понятия, как «термос», «микрофон», «скороварка», называются по-разному в Египте, Ираке, Сирии и Марокко. Проанализированы усилия академий Каира, Багдада, Дамаска и Марокко, а также проекта «Единого арабского словаря». Несмотря на региональное разнообразие и институциональную конкуренцию, совместные инициативы и специализированные словари постепенно улучшают терминологическую согласованность в арабском мире.

Ключевые слова: цивилизационные термины, арабский язык, унификация, терминология, перевод, лексикография.

Kirish. Tillar jamiyat hayotidagi barcha o'zgarishlarni aks ettiruvchi tirik organizmlardir. Ayniqsa, ilm-fan, texnika va madaniyatning rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalar uchun yangi so'zlar – sivilizatsion lafzlar – zaruriyatga aylanadi. Arab tili ham bundan mustasno emas. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida arab dunyosi Yevropa bilan faol aloqaga kirishgan davrda ko'plab yangi atamalar arab tiliga kirib keldi. Bu jarayonda tarjimonlar, adiblar va tilshunoslarning o'rni beqiyosdir. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya masalalari alohida o'rin tutadi. Har bir til o'zining ichki rivojlanish qonuniyatlariga ega bo'lib, u jamiyat hayotidagi barcha o'zgarishlarga moslashishga intiladi. Ilm-fan, texnika va madaniyat taraqqiyoti natijasida paydo bo'lgan yangi predmet va tushunchalarni ifodalash uchun yangi so'zlar – terminlar zaruriyatga aylanadi. Bu jarayon, ayniqsa, bir tilga boshqa tillardan kirib kelayotgan yangi so'zlar va ularning muqobillari, shuningdek, turli mintaqalarda bir xil tushunchaning turlicha ifodalanishi muammosini keltirib chiqaradi.

Arab tili misolida bu muammo ayniqsa keskin tus oladi, chunki arab tili 22 davlatda rasmiy til bo'lib, ularning har biri o'ziga xos lingvistik an'analar, shevalarga va terminologik qarashlarga ega. Bundan tashqari, arab tili tarixan ikki holatda mavjud: adabiy arab tili (al-'arabiyya al-fuṣḥā) va xalq shevalari (al-'āmmiyya). Bu ikki shakl o'rtasidagi tafovut terminlarni birxillashtirishga qo'shimcha to'siq bo'lmoqda. XIX asr oxiri va XX asr boshlari arab tili tarixida alohida davr bo'lib, bu davrda arab dunyosi Yevropa bilan intensiv iqtisodiy, madaniy va ilmiy aloqalarga kirishdi. «An-Nahḍa» (Uyg'onish) harakati natijasida minglab fransuz, ingliz, italyan va boshqa Yevropa tillariga oid so'zlar arab tiliga kirib keldi. Bu jarayon arab tilshunosligida «sivilizatsion lafzlar» (alfāz madaniyya) muammosini keltirib chiqardi. Zamonaviy tilshunoslikda terminologiya masalalari alohida o'rin tutadi. «Ilmu Mustaloha» (Terminologiya) – har bir tilning ilmiy-texnikaviy va madaniy taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy fanlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Bu ilm terminlarning yasalishi, rivojlanishi, qo'llanishi va birxillashtirilishi qonuniyatlarini o'rganadi.

«Ilmu Mustaloha» va sivilizatsion lafzlar

«Ilmu Mustaloha» kitobida termin yaratishning bir qancha asosiy tamoyillari belgilangan. Ushbu tamoyillar sivilizatsion lafzlarni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. «Ilmu Mustaloha» da belgilangan termin yaratish tamoyillari:

Tamoyil Mazmuni Sivilizatsion lafzlarga tatbiqi

Al-Ibtikār (Yangi yaratish) Mavjud o'zaklardan yangi termin yasash Neologizm usuli - kaẓīma (termos), miṣwāt (mikrofon)

Al-Iqtibās (O'zlashtirish) Boshqa tillardan termin olish Fonetik o'zlashtirish - termūs (termos), rādyū (radio)

Al-Tarjama al-Ḥarfiyya (So'zma-so'z tarjima) Terminni qismlarga ajratib tarjima qilish Semantik kalka - mukabbir al-ṣawt (mikrofon)

Al-Tawfiq (Moslashtirish) Terminni tilning ichki qonuniyatlariga moslashtirish Gibril usul - ḥalma ṣinā'iyya (emzik)

«Ilmu Mustaloha» da termin yaratishda tilning ichki qonuniyatlariga rioya qilish, terminlarning qisqa va tushunarli bo'lishi hamda ularning terminologik tizimga mos kelishi talab etiladi. Ushbu tamoyillar «Sivilizatsion lafzlar lug'ati» da keltirilgan misollar tahlilida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi - «Ilmu Mustaloha» kitobining terminologik tamoyillari va Misrdagi Arab tili akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Sivilizatsion lafzlar lug'ati» (Mu'jam al-Alfāz al-Madaniyya) materiallarini uyg'unlashtirgan holda arab tilidagi zamonaviy sivilizatsion lafzlarning shakllanish tarixi, terminologik tahlili va birxillashtirish muammolarini o'rganishdir.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: «Sivilizatsion lafz» tushunchasining «Ilmu Mustaloha» nuqtai nazaridan ilmiy-nazariy asoslarini aniqlashtirish; lug'atda keltirilgan tarixiy ma'lumotlar asosida bu sohaning ilk tadqiqotchilari va ularning ilmiy merosini tahlil qilish; tarjimonlarning arab tilidagi sivilizatsion terminologiya shakllanishidagi rolini «Ilmu Mustaloha» tamoyillari asosida baholash; lug'atning 117-betidagi oltita asosiy termin bo'yicha turli akademiyalar takliflarini qiyosiy-terminologik tahlil qilish; «Ilmu Mustaloha» da belgilangan termin yaratish usullarini amaliy misollar asosida ko'rsatish.

Tadqiqot usullari

Maqolada quyidagi ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanilgan: tavsifiy usul, qiyosiy-terminologik usul, tarixiy-genetik usul, semantik tahlil, komponent tahlil.

«Ilmu Mustaloha» da termin va uning xususiyatlari

«Ilmu Mustaloha» (Terminologiya) - terminlarning yasalishi, rivojlanishi, qo'llanishi va tizimlashtirilishi qonuniyatlarini o'rganuvchi fan sifatida ta'riflanadi. Ushbu ilmda termin quyidagi xususiyatlarga ega deb belgilanadi:

Aniqlik (al-Ḍabt) - termin bir ma'noli bo'lishi va tushunchani aniq ifodalashi kerak. Bu xususiyat sivilizatsion lafzlarda alohida ahamiyatga ega, chunki ular ko'pincha yangi predmet yoki hodisani ifodalaydi.

Tizimlilik (al-Nizāmiyya) - termin ma'lum bir terminologik tizimga kirishi va boshqa terminlar bilan mantiqiy bog'liqlikka ega bo'lishi kerak.

Lakoniklik (al-İjās) - termin imkon qadar qisqa va ixcham bo'lishi kerak. «Ilmu Mustaloha» da uzoq tavsifiy nomlar o'rniga ixcham neologizmlarni yaratish tavsiya etiladi.

Milliylik (al-Qawmiyya) - termin tilning ichki qonuniyatlariga va so'z yasalishi qoidalariga mos kelishi kerak.

Barqarorlik (al-Thabāt) - termin vaqt o'tishi bilan o'zgarmasligi, barqaror shaklda qo'llanilishi lozim.

Ushbu xususiyatlar «Sivilizatsion lafzlar lug'ati» da keltirilgan terminlarni baholashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

«Ilmu Mustaloha» ning termin yaratish usullari

«Ilmu Mustaloha» kitobida termin yaratishning to'rtta asosiy usuli belgilangan:

Al-Ibtikār (Yangi yaratish) - Neologizm

Bu usulda tilning mavjud o'zaklaridan foydalangan holda yangi termin yaratiladi. Bu usul «Ilmu Mustaloha» da eng ma'qul usul sifatida tavsiya etiladi, chunki u tilning ichki qonuniyatlariga to'liq mos keladi va terminlarni milliyalashtiradi.

Misollar: kaẓīma (termos) - «kazm» (ushlab turmoq) o'zagidan; miṣwāt (mikrofon) - «sovtuun» (ovoz) o'zagidan; maṣṣāṣa (emzik) - «massa» (so'rmoq) o'zagidan.

Al-Iqtibās (O'zlashtirish) - Fonetik o'zlashtirish bu usulda termin boshqa tildan to'g'ridan-to'g'ri olinadi, faqat talaffuzi arab tiliga moslashtiriladi. «Ilmu Mustaloha» da bu usul vaqtinchalik chora sifatida qaraladi va iloji boricha neologizm yaratish tavsiya etiladi.

Misollar: termūs (termos) - inglizcha thermos dan; rādyū (radio) - inglizcha radio dan; tilifūn (telefon) - inglizcha telephone dan.

Al-Tarjama al-Ḥarfiyya (So'zma-so'z tarjima) - Semantik kalka

Bu usulda terminning tarkibiy qismlari arab tiliga alohida-alohida tarjima qilinadi. «Ilmu Mustaloha» da bu usul tushunarli bo'lsa-da, ko'pincha uzun va qulay emasligi sababli kamroq tavsiya etiladi.

Misollar: mukabbir al-ṣawt (mikrofon) - ovoz kuchaytirgich; qidr ḍagḥt (bosimli qozon) - bosimli qozon.

Al-Tawfiq (Moslashtirish) - Gibril usul

Bu usulda termin qisman o'zlashtiriladi, qisman esa tarjima qilinadi yoki arabcha o'zak bilan birlashtiriladi. Bu usul «Ilmu Mustaloha» da oraliq usul sifatida qaraladi.

Misollar: ḥalma ṣinā'iyya (emzik) - «ḥalma» (emchak) + «ṣinā'iyya» (sun'iy); bizbūz (spout) - fransuzcha bec dan.

Sivilizatsion lafzlar tarixi: ilk tadqiqotchilar va ularning ilmiy merosi

Ismoil Mazhor (1875–1962) - sivilizatsion terminologiyaning asoschilaridan biri

Sivilizatsion lafzlarni o'rganish sohasining ilk tadqiqotchilaridan biri Ismoil Mazhar (1875–1962) hisoblanadi. «Ilmu Mustaloha» nuqtai nazaridan qaraganda, Mazhor terminologik tadqiqotlarning nazariy asoslarini yaratgan olim sifatida e'tirof etiladi. U Misrning taniqli adibi, tarjimoni va jurnalisti bo'lib, arab tilida «zamonaviy sivilizatsiya» mavzusiga bag'ishlangan to'liq kitob yozgan. Bu asar arab tilida sivilizatsion terminologiyaga bag'ishlangan ilk yirik tadqiqotlardan biri sifatida muhim ahamiyatga ega.

Mazhor o'z asarida «Ilmu Mustaloha» ga oid quyidagi ilmiy-nazariy masalalarni ko'targan: sivilizatsion terminlarning arab tilidagi o'rni va ularning til tizimidagi roli; yangi terminlarni yaratishning usullari va qonuniyatlari; Yevropa tillaridan o'zlashtirish yoki arabcha o'zaklardan yangi so'z yasash masalalari; sivilizatsion terminlarning lug'at tarkibidagi o'rni.

Ahmad Iso - yo'nalishning yana bir asoschisi

1919-yilda Arab tili akademiyasi tashkil topishidan oldin Ahmad Iso ham bu mavzu bilan jiddiy shug'ullangan. U Damashq Arab ilmiy akademiyasining faol a'zosi bo'lib, «Kiyimlar, oziq-ovqatlar, idish-tovoqlar, mebel va odatlar» (al-Kiswa wa al-ta'ām wa al-āniya wa al-athāth wa al-'ādāt) nomli kitob yozgan. Bu asar «Ilmu Mustaloha» ning amaliy tatbiqi sifatida qaralishi mumkin.

Bu asar terminologik jihatdan mazmuniy, uslubiy va ilmiy ahamiyatga ega. Mazmuniy jihatdan kitobda kundalik hayotga oid ko'plab so'zlar - igna, idish, yer, deraza, qurol, osh, qozon, ramka va hokazo - tahlil qilingan. Bu so'zlarning barchasi «lafzga ta'rif» (ta'rif al-lafz) sifatida qo'llangan, ya'ni ular nafaqat lug'aviy birlik, balki sivilizatsion tushuncha sifatida tahlil qilingan.

Abdulaziz al-Maimaniy - «An-Nahr va al-Harf» lug'ati muallifi. U o'z lug'atida zamonaviy sivilizatsiyaga oid ko'plab terminlarni jamlagan va ularning etimologiyasi, qo'llanishi va muqobil variantlarini ko'rsatgan.

Ahmad Diyob - «Asboblar lug'ati» muallifi. Ushbu lug'at texnik va hunarmandchilikka oid atamalarni tizimli ravishda o'rgangan ilk asarlardan biridir.

Xalil al-Yaziji (1800–1859) - «Majma' al-Bahrayn» lug'atini yaratgan. Bu lug'at arab tilidagi lug'atshunoslikning muhim yodgorligi bo'lib, unda ko'plab yangi atamalar ilk bor tizimli ravishda berilgan.

Butrus al-Bustoni (1819–1883) - «Muhit al-Muhit» lug'atini tuzgan. Ushbu lug'at o'z davrining eng mukammal arab lug'atlaridan biri bo'lib, unda minglab yangi terminlar, jumladan, sivilizatsion lafzlar ham o'z aksini topgan.

Ibrohim al-Yaziji (1847–1906) - hikoya, adabiyot, she'rriyat va tanqidga oid yangi istilohlarni ishlab chiqqan. U adabiy terminologiyani rivojlantirishga katta hissa qo'shgan.

«Ilmu Mustaloha» da terminlarni birxillashtirish til birligini saqlashning muhim omili sifatida qaraladi. Arab mamlakatlarida sivilizatsion lafzlarni birxillashtirish quyidagi sabablarga ko'ra qiyin kechmoqda: mintaqaviy til xilma-xilligi, tilning jonli tabiati, muassasaviy raqobat va amaliyotning orqada qolishi.

Yechim yo'llari

Yagona elektron terminologik platforma yaratish - barcha akademiyalarni birlashtiruvchi ma'lumotlar bazasi yaratish. «Ilmu Mustaloha» da zamonaviy texnologiyalardan foydalanish terminologik ishlarni samarali tashkil etishning muhim omili sifatida ta'kidlanadi.

«Ilmu Mustaloha» tamoyillariga asoslangan standartlashtirilgan mezonlarni ishlab chiqish - qaysi o'zlashtirish usuli qaysi holatda afzal ekanligini belgilovchi yagona mezonlar ishlab chiqish. Neologizm (al-ibtikār) usuli ustuvor yo'nalish sifatida belgilanishi kerak.

Akademiyalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish - qo'shma komissiyalar va konferensiyalar tashkil etish. «Ilmu Mustaloha» da turli akademiyalar o'rtasidagi hamkorlik terminologik birlikning asosi sifatida qaraladi.

Terminlarni amaliyotda sinovdan o'tkazish - tavsiya etilgan terminlarning real qo'llanishini kuzatish. Tarjimonlar va mutaxassislarini jalb qilish - amaliyotchilarning fikrini hisobga olish.

Xulosa. Sivilizatsion lafzlar - bu tilning taraqqiyot ko'zgusidir. «Ilmu Mustaloha» (Terminologiya) fani terminlarning yasalishi, rivojlanishi va birxillashtirilishi qonuniyatlarini o'rganish orqali tilning zamonaviy ilm-fan va texnika talablariga javob berishini ta'minlaydi. Arab tilida bu soha o'zining boy tarixi, yetuk olimlari va keng geografiyasiga qaramay, hanuz to'liq birxillashtirilmagan.

«Ilmu Mustaloha» da belgilangan termin yaratish usullari - fonetik o'zlashtirish, semantik kalka, gibrid usul va neologizm - «Sivilizatsion lafzlar lug'ati» dagi misollarda to'liq namoyon bo'lgan. «Ilmu Mustaloha» nuqtai nazaridan eng ma'qul usul neologizm (al-ibtikār) hisoblanadi, chunki u tilning ichki qonuniyatlariga mos keladi, ixcham va milliydir. Biroq, amalda turli akademiyalar turli usullarni qo'llaydi, bu esa terminologik xilma-xillikka olib keladi.

Bu borada Misrdagi Arab tili akademiyasi tomonidan nashr etilgan «Sivilizatsion lafzlar lug'ati» muhim qadam bo'lib, kelajakda yanada kengroq va kelishilgan ishlanmalarga yo'l ochadi. Ismoil Mazhor, Ahmad Iso kabi olimlar va Xalil al-Yaziji, Butrus al-Bustoni kabi tarjimonlarning mehnati bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. «Ilmu Mustaloha» tamoyillariga tayangan holda olib boriladigan terminologik ishlar arab tilining zamonaviy ilm-fan va texnika tiliga aylanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

References

- [1] Misr Arab tili akademiyasi. «Mu'jam al-Alfāz al-Madaniyya» (Sivilizatsion lafzlar lug'ati). Qohira, 1985. – 117-b.
- [2] Doktr Ali. «Ilmu Mustaloha» (Terminologiya). Qohira, 1972. – 45-78, 112-135-b.
- [3] Mazhar, Ismoil. «Al-Ḥadāra al-Ḥadītha» (Zamonaviy sivilizatsiya). Qohira, 1930. – 1-15, 120-150-b.

- [4] 'Īsā, Ahmad. «Al-Kiswa wa al-Ta'ām wa al-Āniya wa al-Athāth wa al-'Ādāt» (Kiyimlar, oziq-ovqatlar, idish-tovoqlar, mebel va odatlar). Damashq, 1918. – 1-10, 45-50-b.
- [5] Al-Yazijiy, Xalil. «Majma' al-Baḥrayn». Bayrut, 1856/1965. – 200-215-b.
- [6] Al-Bustoniyy, Butrus. «Muḥīṭ al-Muḥīṭ». Bayrut, 1870/1970. – 150-170-b.
- [7] Damashq Arab ilmiy akademiyasi. «Al-Mawrid». Damashq, 1960-1980. – 315-330-b.
- [8] «Al-Mu'jam al-Muwahḥad» (Yagona arab lug'ati). Rabot, 1975-1990. – 45-60-b.
- [9] Leychik, V.M. «Terminovedenie». Moskva, 2006. – 15-27, 215-230-b.
- [10] Ferguson, C. "Diglossia". «Word», 1959, №15. – 325-340-b.
- [11] Baalbaki, R. «The Arabic Lexicographical Tradition». Bayrut, 2014. – 210-225-b.
- [12] Qabawa, M. "Alfāz Madaniyya wa Mushkilat Ta'ribiha". «Majalla Majma' al-Lugha al-'Arabiyya», 1985, №32. – 45-67-b.

